

Inleiding

Aanleiding voor het onderzoek

De versterking van de aanpak van de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit betreft een van de topprioriteiten van het kabinet-Rutte IV.¹ De term ‘georganiseerde, ondermijnende criminaliteit’ is een begrip waarmee activiteiten van criminele samenwerkingsverbanden² en machtsstructuren (de onderwereld) worden aangeduid waarbij zij gebruikmaken van diensten van legale sectoren (de bovenwereld). Het betreft een niet eenduidig en een niet strafrechtelijk ingekaderd begrip dat niettemin op beleidsniveau inmiddels algemeen wordt gebruikt om strategieën uit te zetten om die vorm van criminaliteit tegen te gaan.³ Centraal staan vooral lucratieve criminele activiteiten waar veel geld in omgaat, zoals de drugshandel en mensenhandel. Het met die activiteiten verkregen kapitaal wordt witgewassen om het te kunnen gebruiken in de legale economie. Daarvoor moet onder meer gebruik worden gemaakt van diensten van facilitators uit de bovenwereld die in een voor-wat-hoort-wat-constructie (moeten) samenwerken. Die diensten betreffen vooral financiële diensten ten behoeve van het witwassen van criminele winsten (via banken, verzekeraars, financieel adviseurs), maar het gaat ook om gebruikmaking van voorzieningen en technische kennis om criminele activiteiten uit te voeren (containeroverslag in de haven, post- en pakketstromen, elektriciteitslevering), alsmede het faciliteren van onroerend goed (vastgoedsector, recreatieparken). Om die diensten te verkrijgen, maar ook om vele andere redenen (bijvoorbeeld vergelding voor (vermeende) handelsgeschillen) maken deze criminele groeperingen gebruik van (ook: fors) geweld en intimidatie jegens politici, bestuurders, ambtenaren, rechtsbeoefenaars, ondernemers en ‘gewone’ burgers.

-
1. O.a. ‘Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst’, Coalitieakkoord 2021-2025, 15 december 2021, p. 16-18.
 2. De term ‘criminele samenwerkingsverbanden’ (afgekort CSV’s) lijkt vervolgens vooral te zien op criminele groeperingen waarbij sprake is van een grotere inwisselbaarheid van de deelnemers (fluïde samenwerkingen), terwijl de term criminele machtsstructuren meer aanschuurt tegen het begrip ‘georganiseerde criminaliteit’. Het ‘criminele netwerk’ vormt vervolgens de basis voor criminele samenwerking en voor de feitelijke uitvoering van de activiteiten van CSV’s. Deze begrippen worden hierna conform deze beschrijving gebruikt. Zij kennen evenwel geen eenduidige (juridische) definitie. Vgl. Korf e.a. 2018, p. 19-20.
 3. Peters 2018, p. 9-13.

De omvang van deze georganiseerde, ondermijnende criminaliteit is de afgelopen jaren sterk toegenomen.⁴ Onder verwijzing naar de Nederlandse open infrastructuur (met o.a. de luchthaven Schiphol en de Rotterdamse zeehaven), de liberale samenleving en handelsgeest, en de omvangrijke financiële sector wijzen diverse wetenschappers erop dat Nederland is uitgegroeid tot een draaischijf voor de internationale georganiseerde handel in verdovende middelen.⁵ De georganiseerde, ondermijnende criminaliteit is daarbij veelkoppig, zo getuige ook berichtgeving in de media over signalen van verstrengeling van de onderwereld met de voetbalwereld.⁶ De laatste jaren is daarbij tevens een verharding zichtbaar in de wijze waarop de hier actieve criminele organisaties hun activiteiten ontplooiën. De moorden op de broer van kroongetuige Nabil B., de strafadvocaat Derk Wiersum en de misdaadverslaggever en juridisch raadgever Peter R. de Vries vormen uitwassen van georganiseerde en ondermijnende criminaliteit die de maatschappij ernstig hebben geschokt. Dat de twee laatstgenoemden (naar alle waarschijnlijkheid) werden geliquideerd omwille van hun professionele betrokkenheid bij het Marengo-proces is daarbij voor het onderhavige onderzoek van betekenis, omdat daarin voorzichtige parallellen kunnen worden gezien met ontwikkelingen in de jaren '80 en '90 in Italië. Ook kan worden gewezen op de vele vergismoorden en afrekeningen binnen het criminele milieu (soms ook overdag, op plaatsen waar veel mensen bijeenkomen). Deze delicten c.q. uitwassen die inherent (lijken te) zijn aan de huidige georganiseerde, ondermijnende criminaliteit hebben een grote impact op de samenleving, en in het bijzonder ook op binnen de strafrechtspraktijk werkzame professionals die zich dagelijks bezighouden met de bestrijding van dit segment van de criminaliteit. Op hen hebben de liquidaties van rechtsbeoefenaars bovendien een intimiderend effect. Daarmee vormen agressieve criminele samenwerkingsverbanden en machtsstructuren (indirect) een bedreiging van de rechtsstaat. De omvang van het geweld en de intensiteit daarvan verontrust en beangstigt voorts ook de individuele burger die via nieuwskanalen verneemt hoe de samenleving lijkt te criminaliseren. Nog afgezien van het feit dat het geweld de rechtsorde schokt, heeft de georganiseerde ondermijnende criminaliteit een verstoringseffect op de legale economie. Al met al betaalt een samenleving waarin ondermijnende georganiseerde criminaliteit sterk aanwezig is daarvoor een hoge prijs aan publieke kosten zoals voor de beveiliging van professionals en burgers, en voor de gecompliceerde rechtshandhaving. Ondermijnende, georganiseerde criminaliteit is daarmee een urgent maatschappelijk probleem.

-
4. O.a. *Nationale Drug Monitor. Kerncijfers en ontwikkelingen*, WODC 2021, p. 9, Abraham, Van Dijk & Hofstra 2021.
 5. O.a. Kruisbergen & Madarie 2019, p. 29-51, Tops & Tromp, *De achterkant van Nederland. Hoe onder- en bovenwereld verstrengeld raken*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2017. Ook: Kamerbrief over aanpak georganiseerde criminaliteit op hoofdlijnen van 26 april 2022, 2022D16959 en Brinkhoff 2022. Tegen deze kwalificatie: Van Toor 2022, p. 896-901. Fijnaut spreekt van 'maffianisering' in België en Nederland, dat wil zeggen het zich met corruptie, intimidatie en grof geweld tegen de overheid keren. Zie de website: law.kuleuven.be/home/onderzoek/nieuws-onderzoek/2022-2023/cyrille-fijnaut-over-de-toename-van-drugsgeweld-in-belgie-en-nederland.
 6. 'Verweving criminaliteit en voetbal baart politie zorgen', uitzending van *Nieuwsuur* van 16 mei 2022.

De afgelopen jaren zijn er belangrijke stappen gezet in de totstandkoming van wetgeving en beleid om georganiseerde, ondermijnende criminaliteit terug te dringen. Zo kan onder meer gewezen worden op de oprichting van de Regionale Informatie- en Expertise Centra en het Landelijk Informatie- en Expertise Centrum, de ontwikkeling van een integrale aanpak en specifieke ondermijningswetgeving. Daarbij heeft de aanpak zich tussen 2017 en 2022 ontwikkeld van een meer lokale en regionale versterkingsbeweging naar een ‘breed, landelijk offensief’. Dit offensief houdt in het ontwerpen van een breed pakket aan maatregelen dat vooral ziet op het voorkomen en het doorbreken van criminele netwerken, en het bestraffen daarvan. Een structurele financiering moet ervoor zorgen dat organisaties en diensten over de hele linie worden versterkt met extra capaciteit.⁷ Onder meer de Wet versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit⁸, en de voorgestelde Wet versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit II⁹ vormen belangrijke, vrij recente onderdelen van de Wetgevingsagenda ondermijning.

Het past in deze ontwikkeling om ook over de landsgrenzen te kijken en te leren van ervaringen die reeds in het buitenland zijn opgedaan met het strafrechtelijk bestrijden van dit type criminaliteit. Daarbij wordt in het regeerakkoord om gegronde redenen naar Italië gewezen als land dat soortgelijke ervaringen heeft met deze vorm van misdaad (inclusief de uitwassen daarvan). Uit de daar tot stand gekomen strafrechtelijke wet- en regelgeving zou Nederland lessen kunnen trekken ter versterking van de reeds bestaande aanpak van de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit.

De Italiaanse ervaringen met de (materieel) strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving die specifiek ziet op de bestrijding van de maffia, vormt het onderwerp van dit onderzoek. Hoewel de typische kenmerken van de meer bekende maffiaorganisaties van oudsher relevante verschillen laten zien met de kenmerken van vooral in Nederland opererende misdaadorganisaties, zijn er ook wel overeenkomsten waarneembaar. Zo hebben de meer traditionele Italiaanse maffiaorganisaties in de afgelopen jaren hun focus van het beheersen van bepaalde streken of regio's grotendeels verschoven naar de infiltratie in bepaalde economische en maatschappelijke sectoren, waarbij ook de zogenaamde ‘transit criminaliteit’ deel uitmaakt van de handelswijze.¹⁰ Een kenmerk van de Italiaanse maffiaorganisaties is dat zij zich snel kunnen aanpassen aan nieuwe ontwikkelingen in de samenleving en de economie. Voorts zijn er ondertussen tal van buitenlandse en andere binnenlandse groeperingen actief die strafrechtelijk veroordeeld zijn wegens het vormen van een maffiaorganisatie en die activiteiten uitoefenen die vergelijkbaar zijn met

-
7. Kamerbrief Minister van Justitie en Veiligheid van 4 november 2022. Het betreft de ‘Najaarsbrief georganiseerde ondermijnende criminaliteit’, *Kamerstukken II 2021/22*, 29911, nr. 379.
 8. Wijziging van het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering en enige andere wetten in verband met versterking van de strafrechtelijke aanpak van ondermijnende criminaliteit (Wet versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit), *Stb.* 2021, 544.
 9. Wetsvoorstel Versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit II, *Kamerstukken II 2020/21*, 29911, nr. 297.
 10. Zo blijkt onder meer uit de Global organized crime index, ocindex.net/country/italy. Zie ook Cafiero de Raho, Magliocco & Barbera 2021, p. 11-64.

de Nederlandse georganiseerde, ondermijnende criminaliteit. De term ‘maffia’ betreft vooral een paraplubegrip. Daarbij ligt de nadruk op de verstrengeling tussen de onderwereld en bovenwereld, op het verwerven van veel illegaal vermogen alsmede op de daaruit voortvloeiende ondermijning van de legale economie en de effecten daarvan op de democratische samenleving. Bij dat alles is intimidatie steeds de belangrijkste methode en gemene deler.

De nadruk van dit onderzoeksrapport ligt op de, in strafrechtelijke wet- en regelgeving neergelegde, aanpak van (vooral) de excessen die samenhangen met maffiacriminaliteit, en niet op een diepgaande vergelijking tussen de verschijningsvormen van de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit in Italië en Nederland. De Italiaanse aanpak is vanaf de tweede helft van de 20e eeuw tot ontwikkeling gekomen. Deze is niet alleen repressief strafrechtelijk en strafvorderlijk van aard, maar bestaat voor een belangrijk deel uit preventief (openbare orde) recht dat zijn weerslag heeft gekregen in het Antimaffiawetboek van 2011. Daarnaast zijn van belang het penitentiair recht, dat specifiek ziet op de bestraffing van veroordeelde maffiosi alsook het stelsel van bewaken en beveiligen. Voorts zijn er tal van preventieve programma’s opgezet die tot doel hebben het ontstaan van maffiacriminaliteit al in de kiem te smoren; hierbij gaat het bijvoorbeeld om specifieke onderwijsprogramma’s op middelbare scholen.

Het antimaffiarecht betreft al met al een zeer omvangrijk geheel van regels, dat versnipperd is opgenomen in wet- en regelgeving. Inmiddels lijkt Italië erin geslaagd te zijn successen te boeken met dit pakket aan maatregelen ter bestrijding van maffiacriminaliteit. Opvallend is de constante en sterke daling in het aantal moorden vanaf de periode waarin de belangrijkste antimaffiamaatregelen werden genomen (van 1196 in 1991 naar 589 in 2009, naar 303 in 2021¹¹; waar het gaat om georganiseerde criminaliteit rapporteert het Italiaanse bureau voor de statistiek Istat 23 moorden in 2021 (= 7,6% van het totaal) en 19 in 2020¹²). Daarmee heeft Italië het laagste aantal moorden in Europa. Dit betekent overigens niet dat maffiacriminaliteit niet meer bestaat; de cijfers tonen (enkel) aan dat de maffia minder agressief is dan dertig jaar geleden. Evenmin kan uit die statistieken een-op-een worden afgeleid dat antimaffiawetgeving daaraan heeft bijgedragen. Italiaanse experts op het gebied van maffiacriminaliteit en antimaffiawetgeving stellen unaniem dat die wetgeving wel een doorslaggevend gewicht in de schaal heeft gelegd.

11. Zie: istat.it/it/files/2022/11/REPORT-VITTIME-DI-OMICIDIO_2021.pdf.

12. Ibid.

Onderzoeksvragen

De probleemstelling van dit onderzoek luidt als volgt:

Hoe ziet de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving specifiek gericht op de aanpak van de maffia eruit, wat betekent dit voor de opzet en inhoud van de aanpak van georganiseerde criminaliteit, wat is de toegevoegde waarde van de betreffende wet- en regelgeving voor de aanpak van georganiseerde criminaliteit en in hoeverre bestaan de verschillende onderdelen van deze wet- en regelgeving – of equivalenten daarvan – in de Nederlandse wet- en regelgeving?

Deze centrale probleemstelling valt uiteen in een aantal deelvragen, en verdere subvragen:

1. Hoe heeft de georganiseerde criminaliteit in Italië (maffia) zich in de afgelopen decennia – op hoofdlijnen – ontwikkeld? (o.a. wat betreft vorm en omvang van de criminele organisaties en hun activiteiten)
2. Hoe ziet de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving specifiek gericht op de aanpak van de georganiseerde criminaliteit in Italië eruit?
 - 2.1. Wanneer en binnen welke maatschappelijke, culturele en politieke context is de betreffende wet- en regelgeving tot stand gekomen?
 - 2.2. Wat betekent de betreffende wet- en regelgeving voor de opzet en inhoud van de aanpak van maffiacriminaliteit (opsporing, vervolging en berechting) in Italië?
3. Wat is volgens (1) de wetenschappelijke literatuur en (2) Italiaanse juridische experts en praktijkdeskundigen (op het terrein van opsporing, vervolging en berechting) de toegevoegde waarde van de verschillende onderdelen van de betreffende wet- en regelgeving voor de aanpak van maffiacriminaliteit in Italië?
 - 3.1. Welke onderdelen hebben veel dan wel weinig toegevoegde waarde en wat is daarvan de reden?
 - 3.2. Wat zijn eventuele neveneffecten van de verschillende onderdelen van de betreffende wet- en regelgeving?
4. In hoeverre bestaan de verschillende onderdelen van de betreffende wet- en regelgeving – of equivalenten daarvan – in de Nederlandse wet- en regelgeving?
 - 4.1. Indien aanwezig in de Nederlandse wet- en regelgeving: welke verschillen bestaan er met de Italiaanse wet- en regelgeving en wat zijn de oorzaken daarvan?
 - 4.2. Indien niet aanwezig in de Nederlandse wet- en regelgeving: wat zijn daarvan de redenen volgens Nederlandse juridische experts en praktijkdeskundigen op het terrein van opsporing, vervolging en berechting?

Doel, reikwijdte en methodologie

Conform de startnotitie moet het onderhavige onderzoek in kaart brengen:

‘(...) hoe de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving specifiek gericht op de aanpak van de maffia eruitziet en wat dit betekent voor de opzet en inhoud van de aanpak van georganiseerde criminaliteit (opsporing, vervolging, berechting en detentie) in Italië. Ook moet het onderzoek inzichtelijk maken wat de toegevoegde waarde van de betreffende wet- en regelgeving is voor de aanpak van georganiseerde criminaliteit in Italië en in hoeverre de verschillende onderdelen van deze wet- en regelgeving – of equivalenten daarvan – in de Nederlandse wet- en regelgeving bestaan.

Bij “toegevoegde waarde” van de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving gaat het enerzijds om wat de wetenschappelijke literatuur hierover meldt en anderzijds om de ervaringen dan wel inschattingen van Italiaanse juridische wetenschappers en praktijkdeskundigen op het terrein van opsporing, vervolging, berechting en detentie.

De onderzoeksresultaten vormen de basis voor nieuwe beleidsinitiatieven (of wetgevingstrajecten) en/of eventuele vervolgonderzoeken die duidelijk moeten maken in hoeverre en op welke wijze bepaalde onderdelen van de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving in Nederland toepasbaar gemaakt kunnen worden.’

In het licht van de doelstellingen van het rapport en gegeven de complexiteit en omvang van het onderwerp, de beperkt beschikbare onderzoekstijd en de competenties van de onderzoeker, zijn bij de inrichting van het onderzoek de volgende keuzes gemaakt.

Het onderhavige onderzoeksrapport betreft een juridisch en verkennend onderzoek waarin de relevante nationale Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke rechtsinstrumenten die zien op de bestrijding van maffiacriminaliteit worden besproken. Het onderzoek betreft daarmee geen (criminologische) analyse van die maffiacriminaliteit zelf, noch van de effecten van de bestrijding daarvan. Nog afgezien van de omstandigheid dat het verrichten van criminologisch onderzoek buiten de competentie van de onderzoeker valt, is een dergelijk onderzoek ook ten enenmale niet mogelijk binnen de beperkt beschikbare looptijd van dit onderzoek. Een en ander betekent dat de (deel)vraag naar de toegevoegde waarde van de strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving niet anders dan op hoofdlijnen kan worden beantwoord.

Ingegeven door de beperkte mogelijkheden om een meer diepgaande analyse uit te voeren naar de toegevoegde waarde van de antimaffiawet- en regelgeving in Italië, is ervoor gekozen om uitvoerige gesprekken te voeren met zeer ervaren Italiaanse experts op het terrein van de antimaffiawetgeving en hen te bevragen over hun ervaringen met, en visie op die wetgeving en de effecten daarvan. De onderzoeker heeft 27 deskundigen bereid gevonden daaraan hun medewerking te verlenen. Alle geïnterviewden zijn personen die in de top van de Italiaanse antimaffia-organisaties werkzaam zijn (officieren van justitie en politiefunctionarissen), die tussen de 20 en 30 jaar werkzaam zijn als rechter in maffiazaken, gerenommeerde strafadvocaten die gespecialiseerd zijn in maffiazaken, en gezaghebbende hoogle-

raren materieel strafrecht en strafprocesrecht die goed ingevoerd zijn in het antimaffiarecht.

Al deze personen zijn dagelijks bezig met de wet- en regelgeving die onderwerp is van het onderhavige onderzoeksrapport. Deze deskundigen zijn zorgvuldig geselecteerd omdat zij op basis van hun achtergrond en ervaring een gezaghebbende visie kunnen geven over de bevroegde onderwerpen. In de gesprekken met hen werd dan ook niet louter gevraagd naar hun eigen persoonlijke visie op de relevante rechtsinstrumenten, maar vooral en uitdrukkelijk ook naar de heersende visie en opvattingen binnen hun beroepsgroep. Zo is getracht enig zicht te krijgen op de door praktijkjuristen en wetenschappers ervaren effectiviteit van de antimaffiawetgeving. De gesprekken vonden in Italië plaats in de periode september tot en met november 2022. Het betrof vrije gesprekken die werden gevoerd aan de hand van een onderwerpenlijst om de volledigheid van de interviews te bewaken. De gesprekken werden gehouden in het Italiaans, een taal die de auteur vloeiend spreekt. Van ieder gesprek is een zakelijke weergave gemaakt die door de desbetreffende gesprekspartner is goedgekeurd. De relevante inhoud van de interviews is verwerkt in de hoofdstukken. Daarbij is een aantal citaten opgenomen. Deze gespreksfragmenten zijn geselecteerd omdat de geïnterviewde daarin een treffende illustratie geeft van een bepaalde regeling of praktijkcasus, dan wel om de lezer mee te nemen in de gedachtegang van de Italiaanse praktijkjurist en rechtswetenschapper.

In de periode december 2022-januari 2023 zijn tevens individuele gesprekken gevoerd met zeventien deskundigen op het gebied van de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit in Nederland. Daarvan zijn vijf personen werkzaam bij de politie, vier bij het openbaar ministerie, vier in de strafrechtspraak in eerste aanleg en hoger beroep, en vier in de advocatuur. Ook de Nederlandse geïnterviewden beschikken allen over een jarenlange professionele ervaring op het terrein van de georganiseerde criminaliteit.

De gesprekken met Nederlandse deskundigen hadden tot doel inzicht te verkrijgen in hoe deskundigen uit de genoemde sectoren van de rechtspraak vanuit hun professionele expertise en ervaring aankijken tegen de Italiaanse antimaffiawetgeving ten behoeve van de beantwoording van deelvraag 4.2. In de aanloop naar die gesprekken is aan de betreffende professionals, die niet allemaal kennis hadden van de Italiaanse regelgeving, een overzicht van de maatregelen verschaft. Ook hier is steeds van ieder gesprek een transcript en (daarvan) een zakelijke weergave opgesteld die is goedgekeurd door de gesprekspartners. Een aantal citaten is expliciet opgenomen in de tekst om de lezer een illustratie te geven van de standpunten en redeneringen van de geïnterviewden.

Alle gesprekken zijn op basis van toezegging van anonimiteit, en in vertrouwelijkheid gevoerd.

De onderhavige studie is voorts voor een groot deel gebaseerd op een bestudering van de relevante Italiaanse en Nederlandse wet- en regelgeving, de relevante nationale en Europese rechtspraak en relevante Italiaanse, Nederlandse en internationale juridische literatuur. Hoofdstuk 1, dat de hoofdlijnen van de Italiaanse maffiacri-

minaliteit centraal stelt, is (mede) gebaseerd op een (beknopte) bestudering van de beschikbare relevante criminologische literatuur.

Voor wat betreft de bestudering van rechtswetenschappelijke literatuur – en de daaruit af te leiden inzichten over het antimaffiarecht – moet worden opgemerkt dat er in Italië inmiddels honderden rapporten en publicaties zijn verschenen over de maffia en alles wat met dit onderwerp samenhangt. Binnen het beperkte tijdsbestek van dit rapport is het onmogelijk om al die publicaties te analyseren om een weloverwogen beeld dan wel oordeel te schrijven over de effecten van de antimaffiawetgeving en de bestrijding van de maffia. Overigens zijn er zelfs in Italië geen overkoepelende werken beschikbaar waarin alle aspecten over de antimaffiawetgeving en alle analyses die benodigd zijn om een goed inzicht te verkrijgen in de bestrijding van maffiacriminaliteit, worden beschreven. De Italiaanse wetenschappelijke scheidslijn tussen de disciplines van het materieel strafrecht en die van het strafprocesrecht staat wellicht aan een dergelijk overkoepelend werk in de weg. De talloze publicaties die er zijn betreffen steeds slechts een of enkele onderdelen van de maffiacriminaliteit of het antimaffiarecht. Het zijn doorgaans ofwel criminologische of juridische werken over bepaalde maffiaorganisaties¹³ of een specifiek onderdeel van de wet- en regelgeving.¹⁴ De schaarse verdiepte wetenschappelijke overzichtswerken zijn geschreven door groepen van ten minste tien auteurs die zich ieder concentreren op een afzonderlijk onderdeel zonder dat de samenhang tussen die onderdelen helder in beeld is gebracht en ook zonder enige pretentie volledig te zijn voor wat betreft de thema's.¹⁵ De jaarverslagen van de antimaffiaautoriteiten brengen tot slot slechts het criminaliteitsbeeld van een bepaald kalenderjaar in beeld en betreffen niet de effecten van wetgeving.

Meer in het algemeen moet worden opgemerkt dat de Italiaanse rechtswetenschap zich kenmerkt door uitvoerige, en vaak diepgaande en complexe debatten ten aanzien van specifieke onderdelen van de wetgeving en rechtspraak. Die discussies zien veelal op de typische eigenaardigheden van het Italiaanse recht of be-

13. Bijv. N. Serenata (red.), *The 'Ndrangheta and Sacra Corona Unita. The History, Organization and Operations of Two Unknown Mafia Groups*, 2014 (bespreekt 'slechts' twee maffiagroeperingen); E. Cicone, 'Ndrangheta, 2011 (bespreekt één maffiagroepering); G. Di Fiore, *La Camorra e le Sue Storie: La Criminalità Organizzata a Napoli dalle Origini alle Paranze dei Bimbi* (bespreekt één maffiagroepering); S. Palazzolo & M. Prestipino, *Il codice Provenzano*, 2009 (bespreekt één maffiagroepering), A. Scaglione, 'Cosa Nostra and Camorra, illegal activities and organizational structures', 2016 (bespreekt twee maffiagroeperingen).

14. Bijv. A. Balsamo (red.), *Le misure patrimoniali contro la criminalità organizzata*, 2010 (betreft enkel preventieve maatregelen); R. Cerami, *Concorso esterno in associazione di tipo mafioso*, 2011 (betreft één onderdeel van het materieel strafrecht); M. Tolla & L. Vinciguerra, *La lotta alla mafia: misure di prevenzione personali e patrimoniali e documentazione antimafia*, 2016 (betreft alleen preventieve maatregelen); A. Cimmino, *Le misure patrimoniali antimafia: tra norme interne e prospettive sovranazionali*, 2019 (betreft alleen preventieve maatregelen); V. de Gioia & G. Ettore Gassani, *Codice antimafia e delle misure di prevenzione*, 2020 (betreft alleen preventieve maatregelen); C. Grandi, 'The contribution of Italian case law in defining the notion of "mafia"', 2016 (betreft alleen materieel strafrecht); G. Insolera & T. Guerini, *Diritto penale e criminalità organizzata*, 2019 (betreft alleen materieel strafrecht); V. Maiello, *Il concorso esterno tra indeterminatazza legislativa e tipizzazione giurisprudenziale*, 2019 (betreft alleen een onderdeel van het materieel strafrecht). Op strafvorderlijk terrein vindt men uitgebreidere uiteenzettingen over antimaffiawetgeving eigenlijk vooral in de gezaghebbende handboeken over het Italiaanse strafprocesrecht in zijn geheel, bijv. G. Conso & V. Grevi (bew. door M. Bargis), *Compendio di procedura penale*, 2020 en F. Cordero, *Procedura penale*, 2012. Meer specifieke onderdelen worden (afzonderlijk) uitgewerkt in artikelen voor vaktijdschriften.

15. Bijv. Mezzetti & Lupária Donati, *La legislazione antimafia*, 2020, waaraan 35 auteurs meewerkten.

treffen de visie van een individuele wetenschapper, en hebben daardoor niet altijd betekenis voor het Nederlandse recht. Alleen daar waar dat wel het geval is of zou kunnen zijn, zijn die wetenschappelijke inzichten en opinies verwerkt in het onderzoek.

Inhoudelijke afbakening

De gehele Italiaanse antimaffiawet- en regelgeving beslaat vijf grote onderdelen, te weten het materieel strafrecht, het strafprocesrecht, het bestuursstrafrecht (of openbare orde recht; het gaat hier om de zogenaamde ‘preventieve maatregelen’), het penitentiair recht en het recht dat ziet op het stelsel van bewaken en beveiligen.

Van het penitentiair recht is artikel 41bis van het Gevangenisreglement 1975 (het *Ordinamento Penitenziario*, hierna ook O.P.¹⁶) de meest in het oog springende bepaling. Die bepaling normeert een verzwaard detentieregime voor bepaalde categorieën delinquenten, waaronder veroordeelden wegens deelneming aan een criminele maffiaorganisatie. Het regime houdt een aantal zeer strikte veiligheidsmaatregelen in die er primair voor moeten zorgen dat ieder contact tussen de gedetineerde en de achterliggende criminele organisatie wordt verhinderd.¹⁷ Op deze wijze wordt het voortzetten van criminele activiteiten tijdens detentie vrijwel onmogelijk gemaakt.

Hoewel de regeling en toepassing van dit detentieregime van invloed is op de effectiviteit en de toegevoegde waarde van de Italiaanse aanpak van maffiacriminaliteit, wordt die niet in het onderhavige rapport besproken omdat er momenteel een afzonderlijk en parallel lopend onderzoek naar dit regime plaatsvindt.¹⁸ Om een meer volledige meting van de effectiviteit van het antimaffiarecht te verkrijgen zou ook het stelsel van bewaken en beveiligen bestudeerd moeten worden. Ook dat vormt echter geen onderwerp van dit onderzoek, omdat die regelgeving vanwege de complexiteit ervan een op zichzelf staande studie vereist en ook buiten de onderzoeksopdracht valt.

Tot slot vallen ook de zuiver administratiefrechtelijke preventieve maatregelen die zijn opgenomen in het Antimaffiawetboek buiten dit onderzoek. Eén van die maatregelen betreft de bestuurlijke uitsluiting van rechtspersonen in publieke aanbestedingsprocedures wegens vermoedelijke banden met de maffia. Die maatregel kan in de praktijk vergaande gevolgen hebben, zoals de sluiting van bedrijven en alle gevolgen van dien voor de werkgelegenheid. Dat heeft ertoe geleid dat er meer aandacht is gekomen voor de compliance-maatregelen (gerechtelijk toezicht en gerechtelijke bewindvoering binnen bedrijven), die een dreigende uitsluiting kunnen afwenden. Ook dergelijke maatregelen beïnvloeden de effectiviteit van de bestrijding van maffiaorganisaties, maar deze vallen eveneens buiten de onderzoeksopdracht.

16. Wet van 26 juli 1975, nr. 354.

17. Zie uitgebreid over dit detentieregime: L.J.J. Peters & S. Vanzan, ‘Het verzwaarde Italiaanse detentieregime als voorbeeld voor de Nederlandse maffiabestrijding’, *NTS* 2022/53.

18. wocd.nl/onderzoek-in-uitvoering/welk-onderzoek-doen-we/3379--artikel-41-bis-regime-in-italie.

Benadrukt moet worden dat elk van de hiervoor genoemde onderdelen van de antimaffiawet- en regelgeving invloed heeft op, en van belang is voor een oordeel over de totale effectiviteit van de Italiaanse strafrechtelijke en strafvorderlijke bestrijding van maffiacriminaliteit. Het ene onderdeel werkt als het ware – zowel juridisch als voor wat betreft de effectiviteit – door in het andere. Wel zou men kunnen zeggen dat er sprake is van een ‘pakket aan maatregelen’, dat – ondanks de verschillende plaatsen waar die maatregelen in wetgeving zijn opgenomen – toch in zekere mate een geheel vormt en gebaseerd is op een bepaalde strategie in de bestrijding van de meest ernstige georganiseerde criminaliteit.

Leeswijzer

Om enige structuur aan te brengen in de verspreide Italiaanse wet- en regelgeving, is steeds een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan elk deelgebied.

In het eerste hoofdstuk zal deelvraag 1 worden beantwoord. Dit betreft een bespreking – op hoofdlijnen – van het begrip en het fenomeen ‘mafia’. Aan de orde komen de taalkundige, de sociologische en (in het kort) de juridische betekenis van het begrip, en een beschrijving van de meest relevante mafiaorganisaties. Het juridische begrip ‘mafiaorganisatie’ wordt nader uitgewerkt in hoofdstuk 3, omdat dit een substantieel onderdeel is van het materieel strafrecht.

In het tweede hoofdstuk volgt een beknopte beschrijving van de ontwikkeling van het antimaffiarecht in vogelvlucht (deelvraag 2.1). De totstandkoming van de strafrechtelijke en strafvorderlijke wet- en regelgeving en van de preventieve maatregelen kent een roerig verloop, waarin allerlei (veelal: nood-)regelingen elkaar in relatief hoog tempo opvolgden. De bespreking daarvan rechtvaardigt daarom een afzonderlijk hoofdstuk, dat zo als globale handleiding kan dienen voor de verdiepte uitwerking van de verschillende onderdelen in de daaropvolgende hoofdstukken. Dit hoofdstuk verschaft de benodigde context van de diverse wetgevingsinstrumenten en rechtspraak die in de loop van de tijd in Italië zijn verschenen.

In het derde hoofdstuk volgt een weergave van de relevante onderdelen van de materiële strafrechtelijke wet- en regelgeving. De meer fundamentele onderdelen zoals de strafbepaling van artikel 416bis van het Italiaanse wetboek van strafrecht (de *codice penale*, hierna: cp), dat de juridische definitie van het begrip mafiaorganisatie bevat, en de daarbij behorende specifieke deelnemingsconstructie voor facilitators (de *concorso esterno*), de strafbepaling van artikel 416ter cp en de strafverhogende omstandigheid van artikel 416bis 1 cp worden hier uitgebreid besproken. In dit hoofdstuk worden de deelvragen 2.2, 3 en 4 voor wat betreft de materieel-strafrechtelijke onderdelen van het antimaffiarecht integraal beantwoord.

Vervolgens concentreert het vierde hoofdstuk zich op een weergave van de relevante aspecten van de formeel strafrechtelijke wet- en regelgeving. Daarbij wordt eerst het ‘tweesporenstelsel’ (*doppio binario*) besproken, dat voor een belangrijk deel in de rechtspraak is ontwikkeld en dat de regeling betreft voor de wijze van procederen in maffiazaken. Verder vinden de bijzondere ‘taskforce’ (bestaande uit de *Direzione*

Investigativa Antimafia, de *Direzione Nazionale Antimafia*, de *Direzioni Distrettuali Antimafia* en de *Commissione Parlamentare Antimafia*) bespreking. Binnen genoemd tweesporensstelsel valt de bespreking van enkele bijzondere en meest relevante opsporingsbevoegdheden die specifiek zijn gericht op de opsporing van maffiacriminaliteit, te weten de interceptiewetgeving en de kroongetuigenregeling. Dit zijn de opsporingsbevoegdheden waarop alle Italiaanse experts uitdrukkelijk wezen. Verder worden het proces op basis van videoconferentie en de relevante alternatieve strafprocedures besproken. Overige onderdelen van het tweesporensstelsel worden in dit hoofdstuk wel genoemd, maar niet uitvoerig besproken omdat die specifiek samenhangen met de kenmerken van het Italiaanse strafprocesrecht en als zodanig niet relevant zijn voor Nederland. In dit hoofdstuk worden de deelvragen 2.2, 3 en 4 voor wat betreft de strafvorderlijke onderdelen van het antimaffiarecht integraal beantwoord.

Het vijfde hoofdstuk gaat in op de preventieve maatregelen. De preventieve vermogensmaatregelen zijn specifiek gericht op het afpakken van het vermogen van (deelnemers van) maffiaorganisaties. Daarnaast zijn er de preventieve maatregelen gericht op de persoon. Strikt genomen kunnen deze maatregelen niet als zuiver materieel strafrecht, noch als strafprocesrecht in enge zin worden gekwalificeerd en zouden deze buiten het bestek van dit onderzoek moeten vallen. In een onderzoek dat de Italiaanse antimaffiawet- en regelgeving verkent en in kaart brengt, kan dit onderdeel evenwel niet ontbreken, omdat die preventieve maatregelen de kern vormen van het eerdergenoemde Antimaffiawetboek en in Italië in het algemeen ook worden gezien als de kern van het antimaffiarecht. Bovendien bevinden deze maatregelen zich juridisch gezien op het snijvlak tussen strafrecht en strafprocesrecht. In dit hoofdstuk worden de deelvragen 2.2, 3 en 4 voor wat betreft de relevante bestuursstrafrechtelijke onderdelen van het antimaffiarecht integraal beantwoord.

Het onderzoek vervolgt in hoofdstuk 6 met een beschrijving van de visie van de geïnterviewde Italiaanse experts op de toegevoegde waarde (en in het bijzonder de effectiviteit) van de antimaffiawetgeving als geheel.

In hoofdstuk 7 worden de resultaten van het onderzoek op een rij gezet, en worden de onderzoeksvragen beantwoord.

Aan het onderzoek is een Nederlandstalige en Engelstalige samenvatting gehecht.

Vertalingen en looptijd onderzoek

Letterlijke verwijzingen naar Italiaanse wetteksten en relevante delen van de literatuur zijn door de auteur in het Nederlands vertaald. De veelal lange citeertitels van Italiaanse wetten zijn door de auteur vervangen door verkorte Nederlandstalige begrippen. Verder wordt hierna op een aantal plaatsen het woord ‘Staat’ gebruikt. In Italië wordt die term in de context van maffiacriminaliteit en antimaffiawetgeving gebruikt als synoniem voor het woord ‘overheid’. Het woord ‘Staat’ beklemtoont dat de overheid – als ondeelbaar geheel – (mede) het doelwit is van maffiacriminaliteit en daartegen ook als zodanig optreedt of zou moeten optreden. Tot slot is

ten behoeve van de leesbaarheid van de tekst en het waarborgen van de anonimiteit van alle gesprekspartners ervoor gekozen hierna steeds de mannelijke vorm te gebruiken daar waar ook de vrouwelijke vorm kan zijn bedoeld.

Het onderhavige onderzoek had een looptijd van acht maanden.

Hoofdstuk 1

Maffiacriminaliteit in Italië

1.1 Inleiding

Om de (intensiteit van de) antimaffiawetgeving in Italië goed te kunnen plaatsen is het noodzakelijk om zicht te hebben op de ontwikkeling van, en de actuele Italiaanse maffiacriminaliteit. In dit hoofdstuk staat derhalve de vraag centraal hoe de georganiseerde maffiacriminaliteit in Italië zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld (deelvraag 1). Die beschrijving geeft ook al inzicht in de maatschappelijke en culturele context die de basis legde voor de ontwikkeling van de antimaffiawetgeving en beantwoordt daarmee tevens een deel van deelvraag 2.1. Die deelvraag zal verder in het volgende hoofdstuk worden besproken.

Om de vraag naar de ontwikkeling van de maffia te kunnen beantwoorden, moet eerst het begrip ‘*maffia*’ nader worden gedefinieerd. Dit begrip staat daarom centraal in paragraaf 1.2. Daarna volgt een beschrijving van de meest relevante en actieve maffiaorganisaties op dit moment. Dat betreft een beschrijving op hoofdlijnen; een meer gedetailleerde dan wel volledige beschrijving van het huidige criminaliteitsbeeld in Italië is in het onderhavige onderzoek niet mogelijk. De meeste aandacht gaat uit naar de traditionele maffiaorganisaties die de meeste impact hebben gehad op de Italiaanse samenleving en de totstandkoming van de antimaffiawetgeving. Daarna komen kort enkele nieuwere maffiagroeperingen aan de orde en volgt een tussenconclusie.

1.2 Wat is ‘*maffia*’?

Wanneer men in Nederland (of meer algemeen: buiten Italië) de term maffia hoort, denkt men vooral aan bepaalde films waarin met een zekere glamour Zuid-Italiaanse gewelddadige, samenzweerderige groeperingen een rol spelen, waarvan de leden via bloedbanden aan elkaar verbonden zijn. Ook een deel van de Nederlandse gesprekspartners refereerde daaraan. De vraag of de in Nederland actieve grotere criminele samenwerkingsverbanden zouden kunnen worden gekwalificeerd als ‘*maffia*’, werd door hen vervolgens verschillend beantwoord.

Advocaat:

'Ik heb veel jaren ervaring met zaken van georganiseerde criminaliteit en ik ben niet tegengekomen dat er sprake is van een soort structurele verwevenheid, vervlechting, tussen bovenwereld en onderwereld. Natuurlijk maken jongens die zich bezighouden met drugshandel gebruik van corrupte contacten bij de douane of bij bedrijven, maar dat zijn incidentele contacten. Er is geen sprake van een structurele focus van boeven om contact te krijgen in de bovenwereld. In Nederland gaat het om losse samenwerkingsverbanden zonder een strikte hiërarchie. Ik denk dat het woord "groep" beter weergeeft wat het in Nederland feitelijk is: het is vaak een groep mensen. Het is geen organisatie met strikte richtlijnen. In Nederland zwijgen de meeste mensen die behoren tot een criminele organisatie, maar dat is niet omdat er een soort omertà is. Die mensen praten gewoon niet omdat ze ofwel ooit weer verder willen, of omdat ze zich dan voor lange tijd ophangen. Het is hier veel losser georganiseerd en veel minder gefocust op een plaats krijgen in de reguliere samenleving. Dat laatste interesseert ze niet.'

Officier van justitie:

'Mijn idee bij de maffia is een beetje beeldend. Dat is eigenlijk een soort van octopus: een soort inktvis met allemaal armen die zich als een soort van kankergezwellen uitzait in de hele samenleving als je niet uitkijkt. Dat zijn mensen die een voet tussen de deur kunnen krijgen, ook in kansarme wijken, met een verdienmodel. Zij zetten mensen onder druk en die mensen kunnen niet meer terug. In Nederland zien we dit ook: in Brabant, in Amsterdam, in Rotterdam, in Den Haag, overall. Er zijn verschillende "cultuurtjes". Daarnaast is er de Turkse maffia et cetera. Wij hebben dat in ons land ook, op een veel grotere schaal dan wij denken. Ook hier is sprake van verstrengeling van onderwereld en bovenwereld in lokale besturen. Die wereld heeft al zijn tentakels in de bovenwereld bereikt. Dat komt ook net zo goed hier voor.'

Politiefunctionaris:

'Voor onze meest ondermijnende CSV's gelden een aantal criteria. Er moet structureel sprake zijn van witwassen, van excessief geweld en van corruptie of contra-strategieën. We noemen het CSV ondermijnd wanneer deze aan een van die criteria voldoet. De meest ondermijnende CSV's voldoen aan alledrie de criteria. Die kun je kwalificeren als maffia. Ik denk dat die fenomenen vergelijkbaar zijn met wat er in Italië gebeurt. Dan gaat het erom dat er druk wordt uitgeoefend en om invloed naar de bovenwereld, met name de financiële. Die is best voor een groot deel in handen van zwaar georganiseerde criminaliteit.

Voor mij zijn de verschillen met name dat de maffia van origine heel erg familie- en territoriaal georiënteerd was. Wat wij hier in Nederland zien is dat CSV's heel dynamisch zijn. In Italië is de maffia statisch, en werkt de maffia statisch met elkaar samen, maar hier zijn het echt netwerken. Als er delen wegvallen, dan worden die plaatsen meteen weer ingevuld.'

Rechter:

'Ik vind de vraag wat maffia is moeilijk te beantwoorden, want ik heb wel een beeld van wat de maffia in Italië behelst, maar dat beeld is ook wel gevormd door films als *The Godfather*. Het gaat dan om een door familie gedreven organisatie. Dat beeld zien we niet een-op-een in Nederland. Maar ik vermoed dat de wijze waarop organisaties in Nederland samenwerken, of intern samenwerken, om bepaalde criminele doelen te halen, om drugs Nederland in te voeren, om op grote schaal hennepkwekerijen te exploiteren, om ook in één georganiseerd kader geweld toe te passen, wel grote gelijkenissen kan hebben met samenwerkingsvormen in Italië. Ik heb alleen het beeld dat de organisaties in Italië misschien nog iets grootschaliger zijn.'

De voorgaande citaten illustreren dat de vraag wat 'maffia' is (en vervolgens de vraag of de criminele verschijnselen die in Nederland kunnen worden waargenomen daarmee vergelijkbaar zijn) door Nederlandse praktijkdeskundigen niet eenduidig wordt beantwoord. Dat is niet vreemd; het begrip 'maffia' laat zich ook in Italië niet eenvoudig definiëren en heeft ook daar geen zeer precieze, vastomlijnde betekenis. Het begrip kan vanuit verschillende invalshoeken worden ingekleurd: de taalkundige, sociologische/criminologische, en de juridische.

Taalkundig verwijst de term niet naar één specifieke criminele groepering of naar een nauw omschreven type criminele organisatie, ook al werd het begrip '*mafia*' (in het Italiaans geschreven met enkele -f) aanvankelijk gebruikt om enkel de Siciliaanse Cosa Nostra mee aan te duiden. Het woord lijkt te zijn ontleend aan het Siciliaanse woord '*mafiusu*', hetgeen vermetel of zelfbewust betekent.¹ Het raakte buiten Sicilië in gebruik door de titel van de succesvolle Siciliaanse komedie '*I mafiusi di la Vicaria*' (De Mafiosi van de Vicaria, 1863), die in heel Italië werd opgevoerd. Toen de Italiaanse autoriteiten het woord eind 19e eeuw in beleidsdocumenten overnamen, werd het onderdeel van het algemeen spraakgebruik en ook onderwerp van nationaal debat.²

Het sociologische begrip 'maffia' verwijst naar een breder maatschappelijk fenomeen dat ziet op een vaak onzichtbare verstrengeling tussen onderwereld en bovenwereld, dat genesteld is in de Italiaanse samenleving en dat uit groepen bestaat die zeer gewelddadig kunnen, maar dat niet altijd behoeven te zijn. Van belang is dat maffiagroepen beogen winst te maken en macht te verkrijgen over een bepaald grondgebied of een bepaalde economische sector. Vooral de economische macht is de laatste jaren belangrijker geworden, omdat daarin de bestaansreden van maffiaorganisaties ligt.³ De kreet '*follow the money*' werd dan ook in nagenoeg alle interviews met Italiaanse experts genoemd, hoewel één geïnterviewde onderstreepte

1. Dickie 2014, p. 66. Anders: Lupo 2004, p. 49, die schrijft dat het woord afkomstig is van het Arabische '*marfud*' dat verbasterd werd tot het Siciliaanse '*marpiuni*', dat schurk of bedrieger betekent en verder verbasterde tot '*marpiusu-mafiusu*'.

2. Dickie 2004, p. 67 en Lupo 2004, p. 13-14 en 49.

3. Sergi 2017, p. 33.

dat het verdienen van geld niet zozeer het einddoel is, maar het (daarmee) verkrijgen van zoveel mogelijk macht. Verder is van belang dat de in Italië actieve maffiaorganisaties doorgaans gekenmerkt worden door het vasthouden aan bepaalde culturele tradities en waarden. Daarbij kan ook de religie een belangrijke rol spelen.⁴ Tot slot geldt dat het gebruik van geweld een belangrijk kenmerk is dat vaak als laatste middel wordt ingezet om bepaalde doelen te bereiken.

Tot voor kort werd de maffia bovendien veelal beschreven als een soort Staat, omdat zij de openbare orde handhaaft en optreedt tegen normoverschrijdend gedrag.⁵ Die beschrijving wordt inmiddels wat genuanceerd omdat die meer lijkt te passen bij traditionele maffiaorganisaties die eerder vooral waren gericht op het ontwrichten van de Italiaanse rechtsorde. Op dit moment worden maffiagroeperingen voornamelijk gedreven door geld.

Naast, of eigenlijk vooral voortbouwend op, het sociologische begrip maffia is er het juridische begrip van de criminele maffiaorganisatie, dat sinds 1982 in het wetboek van strafrecht is opgenomen. Dit begrip komt hierna in hoofdstuk 3 uitgebreider aan de orde. Kort samengevat ziet het juridische begrip 'maffiaorganisatie' op een criminele groepering die uit drie of meer personen bestaat en die gebruikmaakt van de zogenaamde 'maffiamethode'. Die methode bestaat uit een systematisch gebruik van intimidatie, onderwerping en het opleggen van een zwijgplicht (*omertà*). Door de inzet van die methode wil de maffiaorganisatie bepaalde legale dan wel illegale doelstellingen verwezenlijken. Intimidatie vindt daarbij plaats door het toepassen van geweld, maar dat is niet noodzakelijk; van intimidatie kan ook sprake zijn wanneer het gaat om een groepering die op zichzelf een gewelddadige reputatie heeft.⁶ Die intimidatie en onderwerping zijn dus niet altijd zichtbaar en geweldgebruik hoeft niet te worden aangetoond.

De drie meest bekende, traditionele Italiaanse maffiaorganisaties zijn de Cosa Nostra, de 'Ndrangheta en de Camorra. Dit zijn eeuwenoude criminele groeperingen die al ontstaan zijn in de periode van de Italiaanse eenwording, de *Risorgimento*, die werd voltooid in 1860. Onder het juridische begrip 'maffia' vallen echter ook andere, nieuwere organisaties zoals de Sacra Corona Unita, de Mala del Brenta en buitenlandse maffiaorganisaties zoals Albanese en Chinese maffiaclassen.

4. Paoli 2003, p. 74.

5. Gambetta 1993, Paoli 2003, Arlacchi & Ryle 1988.

6. La Spina 2017, p. 251.